

Ilija VUJAČIĆ*

SLOBODA I LIBERALIZAM U POLITIČKOJ TEORIJI DŽONA PLAMENCA

POLITIČKA TEORIJA

Kada razmatramo ideje političkih mislilaca, onda je o onima koji otvoreno brane i zagovaraju određenu politiku i vrijednosti relativno lako pisati. Oni nastoje što jasnije i ubjedljivije da podupru svoje ideološko vjerovanje i ubijede druge da ga prihvate. Konceptualnu analizu i empirijsku provjeru oni vrše u funkciji politika i vrijednosti koje zagovaraju. Za razliku od toga Plamenac je prije svega usredsređen na analizu koncepata, njihovu empirijsku zasnovanost i objašnjenje. Za njega je politička teorija prije svega analitičko oruđe, što ipak ne znači da nema i normativnu usmjerenost.

Plamenac je sebi dao zadatak da razotkriva i raščičava najsloženije tekstove i argumente političkih mislilaca i krucijalne probleme savremenog demokratskog društva, razmatrajući svakog ponaosob do najsitnijih detalja, tragajući za njihovom koherentnošću i logičkom dosljednošću. Želio je da provjeri da li argumetni koji se koriste doista proizilaze iz pretpostavki sa kojima se kreće i da li vode zaključcima za koje se tvrdi da iz tih pretpostavki proizilaze. Zato je njegovo tumačenje uvijek analitičko. On nastoji da jasno odvoji ono što je logički održivo od onoga što nije. Bio je opčinjen jasnoćom pojmova, pa je svako njegovo istraživanje podrazumijevalo pojašnjenje pojmova i njihovo čišćenje od svih nejasnoća, dvosmislenosti i višeznačnosti. Otud je i njegov pristup istraživanju morao da podrazumijeva neku vrstu pionirskog pristupanja problemu. Nikome nije vjerovao na riječ, niti je išta prihvatao zdravo za

* Prof. dr Ilija Vujačić, Univerzitet u Beogradu

gotovo. Sve što je čuo i pročitao od drugih moralo je da prođe ozbiljnu lingvističko-logičku provjeru njegovog skeptičkog uma.

Iz tog razloga njegova uvjerenja su u drugom planu u odnosu na teorijsku analizu, tako da je teško jasno utvrditi sve idejno-političke preferencije u njegovoj političkoj teoriji. A pošto su njegovi normativni stavovi vezani za heuristički pristup, da bismo govorili o njegovom shvatanju slobode i liberalizma moramo prvo utvrditi što je za njega bila politička teorija i kakav je karakter imala njegova politička misao. Ono što je nesumnjivo jeste da dok je vrlo jasan i decidan što se tiče pristupa u političkoj teoriji, toliko nije dovoljno eksplicitan u iskazivanju svojih političkih opredjeljenja. U nastojanju da što tačnije interpretira i objasni, Plamenac je njegovao nepristrasan pristup. Razlog za ovu nepristrasnost leži u tome što je Plamenac, i kada je zagovarao određenu politiku i vrijednosti to činio nenametljivo, u nastojanju da izbjegne svako jeftino propagiranje ideja. Obično je svoje stanovište skrivao opštim izrazima tipa „liberali smatraju”, „demokrate vjeruju”, „humanisti zagovaraju”. Razlozi za to su prije svega teorijski – konceptualne i metodološke prirode – jer je vjerovao da tako može biti objektivniji. Ali su i psihološki. Nije bio čovjek koji je jurio da se deklarirše i svrstava. Česta optužba da se bavio tumačenjem klasičnih tekstova i tako bježao od jasnog otkrivanja svog sopstvenog gledišta u tom smislu nije bez osnova. Ali to ne znači da nije bio odlučan u odbrani vrijednosti u koje je vjerovao.

Zato i njegovo shvatanje slobode i mjesto liberalizma u njegovoj političkoj teoriji nijesu samo stvar odbrane određene politike i vrijednosti, već nose pečat njegovog opšteg teorijskog opredjeljenja i pristupa u političkoj teoriji, kao kombinacije lingvističke analize, empirijskih nalaza i normativnih stavova.¹ U tom smislu sa filozofima jezičke analize Plamenac dijeli uvjerenje o potrebi pojašnjavanja pojmova i uklanjanja jezičkih nejasnoća i grešaka, ali i odbojnost prema gotovim filozofskim sistemima. Sa pozitivistima dijeli čvrsto uvjerenje da bez empirijske podloge i zasnivanja teorijskih stavova na činjeničnim nalazima nije moguće dati nikakvu suvislu političku teoriju. A sa normativistima stav o važnosti vrijednosnog orijentira, s obzirom na to da on po-

¹ David Miller i Larry Siedentop, „Uvod”, u: *Priroda političke teorije*, ed. By David Miller and Larry Siedentop, Clarendon Press, Oxford, 1983 (prevod u: *John Plamenatz Symposium, Izbor tekstova* /prev. prof. Paul Cutter i Dragan Vugdelić/, Podgorica Crna Gora, 16–18. mart 2000, str. 11).

litičku teoriju poima *aktivistički* kao djelatnost koja „doprinosi oblikovanju društvenih i političkih institucija”² i zato je i naziva „praktičnom filozofijom”.³ Ona omogućava razumijevanje čovjekovog mjesta u svijetu, priskrbljuje mu orijentaciju i doprinosi izboru pravila koja će usvojiti i kojih će se pridržavati. On nju razlikuje od vrijednosno „neutralnih” poduhvata pozitivistički usmjerene političke nauke i od lingvističkom analizom zaokupljene filozofije, dajući joj praktični i aktivistički karakter. Ali i od ideologije kao jednostranog izražavanja preferencija kako ljudi treba da žive.

I izolovan od ovih trendova, ali i pod njihovim uticajima, on uspijeva da njeguje sintetički pristup. Djelujući uglavnom u vremenu dominacije metodološkog integralizma i pozitivizma, koji je uticao da se formira kvantifikatorska politička nauka, u vremenu koje je tjeralo na rafiniranje i definisanje koncepata i eliminisanje jezičkih nejasnoća, Plamenac je usvojio težnju za pozitivističkom jasnoćom. Pod njegovim uticajem je nastojao da što više neutrališe uticaj vrijednosti i na taj način – kako je pod uticajem ondašnjeg pozitivizma i scijentizma mislio i želio – da bude objektivn. Ali je održao i kritički stav prema pozitivizmu sa ubjeđenjem da ideje i uvjerenja igraju važnu ulogu u društvenom životu. Otud, kako je već primijećeno, uprkos težnji za ovakvom „neutralnošću”, izvjesna ambivalentnost u njegovom stavu o vrijednostima,⁴ ali i postojano pridržavanje stava o mogućnosti društvene nauke koja nije „ophrvana” vrijednostima i u njih utopljena.

Iako se nije priklonio lingvističkoj filozofiji, on nije odbacio analizu koncepata, smatrajući da je ona važna kao važan segment i početni korak u istraživanju, jer doprinosi jasnoći i čisti nejasne koncepte koji dovede do nerazumijevanja. On nije davao političku argumentaciju, nije nagovarao i zagovarao, samo je skromnije radio na pročišćavanju koncepata. Ali opet to je zahtijevalo – radi odbrane određene koncepcije – napuštanje političke neutralnosti, tako karakteristične za lingvističku anali-

² Isto, str. 12

³ Džon Plamenac, „Primjena političke teorije”, u: *John Plamenatz Symposium* (prev. prof. Paul Cutter i Dragan Vugdelić), Podgorica Crna Gora, 16–18 mart 2000, str. 24.

⁴ Vučina Vasović, „Samosvojna Plamenčeva politička misao”, u: Džon Plamenac, *Izabrana djela – Čovjek i društvo*, prvi dio, (prev. Branimir Gligorić i Vera Nenadov), CID i Pobjeda, Podgorica, 2006, tom I, str. XV.

zu i pozitivističku nauku. Tako je on analizom koncepata baratao na način da ne podlegne vrijednosnoj neutralnosti. On je nepristrastan, ali nije neutralan. Iako je raspravljao protiv teze da su političke nauke, za razliku od prirodnih nauka, preopterećene vrijednostima i da ih treba očistiti od vrijednosnih sudova, to ipak ne znači da je mislio da društvene nauke ne mogu da budu objektivne. Objektivne u smislu da posjeduju konzistentne i relevantne kriterijume istinitosti i da pružaju opise i objašnjenja bez davanja suda o vrijednosti. I zato koncepti mogu imati i deksriptivnu i evaluativnu funkciju. Smatrao je da se eksplikativni pojmovi koji objašnjavaju ponašanja mijenjaju sa mijenjanjem društva. Iako je objašnjenje svrhovitog ponašanja pod uticajem i toga kako ljudi o njemu misle, jer izražava i sudove o vrijednosti, ono time nije spriječeno da bude objektivno. Društvene nauke jesu više od prirodnih pod uticajem vrijednosti onih koji se njima bave, što utiče i na sam odabir problema, ali je bio uvjeren da one mogu da se oslobode toga i postanu deskriptivne i eksplanatorne. Tome je težio i zato je izbjegavao da svojim preferencijama povrijedi objektivnost istraživanja. Ali Plamenac nije istraživač koji se zadovoljava samo objašnjenjem, on hoće da mijenja i poboljšava.

Plamenac se bavio prevashodno tumačenjima ideja političkih mislioca prošlosti i reagovao na nove knjige u političkoj teoriji, ali je pisao i enciklopedijske odrednice i članke o važnim političkim idejama, principima i vrijednostima (progresu, saglasnosti, političkoj obavezi, slobodi i jednakosti), o političkom sistemu i institucijama, a potom o demokratiji i institucijama, procesima i akterima demokratskog poretka, o političkoj teoriji i ideologiji, o javnom mnjenju. Kao što je već naznačeno, odabir tema pokazuje opredjeljenja pisca. Ovaj Plamenčev odabir otkriva nam mislioca duboko usredsređenog na stvarnost u kojoj živi i na njeno popravlanje. Mislioca posvećenog demokratskim idealima.

Plamenac je tipičan izdanak modernog političkog racionalizma sa velikim povjerenjem u moć ljudskog razuma i u racionalne metode upravljanja društvom. On pripada onoj struji modernog racionalizma koju je Hajek nazvao konstruktivističkom. Doduše, on je blagi konstruktivista Poperovog tipa, koji odbacuje velike planove za totalnu rekonstrukciju društva i priklanja se blažem vidu konstruktivizma u vidu racionalnog i promišljenog mijenjanja korak po korak. U raspravljanju Poperovog razlikovanja između „piecemeal engineering„-a i utopijskog inženjeringa Plamenac unekoliko kvalifikuje njegovo oštro razlikovanje ove moderne verzije Berkovog starog argumenta protiv radi-

kalnih promjena. „To ne znači da treba da pokušavamo liječiti sve nedaće odjednom – jer bi to bilo nemoguće; ali treba (koliko možemo) da na dotično društvo gledamo kao cjelinu i napravimo plan za više godina unapred. To što veliki planovi za reformu ne mogu nikada tačno da se sprovedu, sigurno nije argument protiv njihove korisnosti. Praviti plan da se nikada ne promijeni, to je sigurno budalasto, ali ko ga pravi da mu posluži kao opšti (mada ne nepogrješiv) vodič za njegove akcije to može biti mudro”.⁵ U tome Plamenac posebno naglašava odgovornosti onih koji se bave upravljanjem zajedničkim poslovima pred onima u čije ime i za čiji interes treba da obavljaju te poslove. Sa drugim konstruktivističkim racionalistima on dijeli ne samo epistemološki nego i antropološki optimizam. On ima veliko povjerenje u mogućnosti čovjekovog saznanja i kreiranja i kontrole uslova pogodnih za njegov samorazvitak.

SLOBODA

Za njegovo shvatanje slobode posebno je indikativno nekoliko tome posvećenih tekstova: „Sloboda savesti”, „U kom je smislu sloboda zapadna ideja”, „Liberalizam” i „Saglasnost, sloboda i politička obaveza”, ali se time ne iscrpljuje njegovo tretiranje ovog problema.

On kaže da su u pravu oni koji smatraju da je čovjek po prirodi slobodan zato što je racionalan, „mada oni u ovu tvrdnju ponekad učitavaju više nego što je prihvatljivo”.⁶ Ne slijedi da je čovjek slobodan budući da je racionalan, ali ne može da cijeni slobodu ako nije racionalan. Slobodnog čovjeka karakteriše to da je „promišljen, kritičan i samokritičan; on organizuje svoj život; on se vezuje za način života ili teži da dostigne ideal i iznosi svoj zahtev pred druge ljude da mu bude dopušteno da živi onako kao što se njemu čini da je dobro živeti ili da teži onome što smatra za poželjno”.⁷ Ovdje Plamenac izriče liberalno shvatanje slobode kao slobode djelovanja, koja podrazumijeva da pojedinac ima slobodu da kreira i ostvaruje sopstveni životni plan.

⁵ John Plamenatz: „The Open Society and Its Enemies by K. R. Popper” (Review article), *The British Journal of Sociology*, vol. 3, no. 3 (Sep., 1952), p. 272, preuzeto sa: <http://www.jstor.org/stable/586813> pristupljeno: 05/04/2009. u 09: 45.

⁶ Džon Plamenac, „Čovjek i društvo” u: *Izabrana djela – Čovjek i društvo*, prvi dio, Navedeno izdanje, str. 64.

⁷ *Isto*, str. 65.

Plamenac dalje naglašava da je sloboda složena ideja i da podrazumijeva više usko povezanih ideja, „koje je lako pobrkati, ali koje se moraju razlikovati jedna od druge”.⁸ Pažljivoj analizi radi jasnijeg razlikovanja ovih ideja on je pristupio još u svom doktorskom radu *Saglasnost, sloboda i politička obaveza*. On tu polazi od onog na šta „obični ljudi misle kada kažu sloboda”. Prva očito pogrešna definicija slobode je da se ona identifikuje sa „pravom da se radi ono što se hoće”.⁹ Druga je ona koja slobodu izjednačava sa „ovlašćenjem da se radi ono što se hoće bez prisile od strane drugog”¹⁰. Nasuprot onima koji u prepreke računaju i prirodna ograničenja slobode djelovanja – a da pri tome ne apostrofiraju ni izrazite predstavnike takvog shvatanja Hobsa, Hegela i Marksa – Plamenac naglašava da možemo govoriti o preprekama samo od strane ljudi. Samo ograničenje slobode on vidi kao postupanje koje drugog čovjeka „onemogućava u izvođenju radnje koju je prvobitno nameravao obaviti, ili kada god postupa tako da mu obezbeđuje motiv da se od toga uzdrži”,¹¹ a koje može da se sastoji recimo u obećanju nagrade da bi se neko odvratio od neke radnje, koje Plamenac vidi jednako lošim koliko i fizičko sprječavanje. Treće shvatanje slobode je ono koje je veoma široko i koje pod slobodom podrazumijeva djelovanje iz motiva iz kojih želi da se djeluje. Ovo shvatanje slobode treba da se razlikuje od nepostojanja prinude, „jer čovek zapravo može postupati iz pobude iz koje nije želeo da postupi, a ipak da ne postupa pod prinudom”¹² i zato sloboda u smislu nepostojanja prinude ima šire značenje. Za razliku od slobode od prinude koja je negativno definisana i odnosi se na radnje koje nisu vršene pod prinudom, ova definicija slobode, koja se tiče radnji iz motiva iz kojih čovjek želi da djeluje, je pozitivna definicija slobode. Plamenac, dakle, počinje sa tipično klasično-liberalnim negativnim pojmom slobode kao odsustva prinude. U tom smislu on prvo monteskjevski zaključuje da se sloboda sastoji u tome da se ljudi ne sprečavaju da čine ono što zakon ne zabranjuje i da se ne primoravaju da čine ono što zakon ne zahtijeva. Drugačije rečeno, „Sloboda je pravo da se čini

⁸ *Isto*.

⁹ Džon Plamenac, „Saglasnost, sloboda i politička obaveza”, u: *Izabrana djela*, tom III, Navedeno izdanje, str. 288.

¹⁰ *Isto*, str. 289.

¹¹ *Isto*, str. 290.

¹² *Isto*, str. 297.

ono što nije zabranjeno i da se uzdrži od činjenja onoga što se ne zahteva”.¹³ Pri tom, naravno, podrazumijeva slobodu kao slobodu pod zakonom, tako da gdje god postoje pravila ponašanja, postoji i neka ideja slobode; ili, drugim riječima, gdje god ljudi priznaju obaveze, oni obično tvrde da ne moraju, ako nijesu obavezni, podnositi prinudu. Dakle, sloboda postoji gdje god postoje obaveze ili usvojena pravila ponašanja.

Ali Plamenac ide dalje od negativnog pojma slobode i drži da ono što nas zanima kada mislimo na slobodu jeste to da čovek može da čini ono što želi (ono što je već odabrao) i da, posmatrano iz ugla čovjeka koji bira, ima veliku mogućnost da se opredijeli za ono što bira. Jasno je da se radi o pozitivnom vidu slobode – jer čovjek upravlja vlastitim životom – koji nam jednostavno kazuje koliko je stvarno tijesna veza između nepostojanja ograničenja koja nam svojom voljom postavlja neko drugo lice i upravljanja vlastitim životom. Nasuprot onima koji se priklanjaju isključivo negativnom pojmu slobode, on drži da ograničenja koja guše slobodu nijesu samo postupci drugih ljudskih bića i da nedostatak sredstava ili sposobnosti, nečega što se ne može pripisati drugim ljudima, takođe predstavlja odsustvo slobode. Na taj način on naglašava vezu između ova dva pojma slobode, kombinujući negativni i pozitivni pojam. Negativni aspekt slobode ističe nepodvrgavanje neke osobe volji drugih ljudi, dok raspolaganjem većim sredstvima i sposobnostima čovjek uvećava svoje mogućnosti da potencijalno u većoj mjeri kontroliše svoj život. Na taj način se povećava sloboda u pozitivnom smislu.

Najveći dio svojih razmatranja o slobodi Plamenac ipak posvećuje političkoj slobodi. Sloboda u političkom kontekstu je ona „koju ljudi zahtevaju kao pravo i koje smatraju da drugi treba da im garantuju”.¹⁴ U tom smislu on naglašava da je prva istorijski nastala ideja o slobodi od samovoljne vlasti, koja je ujedno i najvažnija od svih koncepcija slobode.¹⁵ Samu ideju konstitucionalizma on smatra zapadnom: „Dok sama ideja da postoji viši zakon kome je sva ljudska vlast potčinjena nije ništa više za-

¹³ Džon Plamenac, „Čovjek i društvo” u: *Izabrana djela – Čovjek i društvo*, prvi dio, Navedeno izdanje, str. 66.

¹⁴ Džon Plamenac, „Saglasnost, sloboda i politička obaveza”, u: *Izabrana djela*, tom III, Navedeno izdanje, str. 288.

¹⁵ Džon Plamenac, „U kom smislu je sloboda zapadna ideja?”, u: *John Plamenatz Symposium* (prev. prof. Paul Cutter i Dragan Vugdelić), Podgorica Crna Gora, 16–18 mart 2000, str. 53.

padna nego istočna, ideja o ustavnoj vladi, o razrađenom sklopu pravila koja rukovode vršenjem vlasti i garantuju nezavisnost sudskih organa, mnogo je, mislim, više zapadna”.¹⁶ Govoreći o političkoj slobodi, među tipično zapadne ideje Plamenac nabraja i transformaciju ideje da vlast počiva na pristanku na razloge za predstavničku vladu; ideju da vlast reaguje na potrebe i želje običnog građanina; periodične i slobodne izbore; samostalnost stranaka; mnoštvo organizovanih tijela kojima ne dominira nijedna stranka, a koja promovišu širok spektar različitih ekonomskih ili drugih interesa u smislu sredstava slobode; slobodu savjesti; emancipaciju pojedinca od porodice i unutar porodice, kao posljedicu socijalne mobilnosti i pravo pojedinaca da biraju karijeru. Pri tom on posebno ističe vladavinu zakona. Slobodu savjesti on smatra najdragocjenijom i savremenom liberalu najvažnijom. Dragocjenom zbog nje same, ali i zbog ove druge dvije slobode, jer bez nje ne mogu biti stvarno obezbijeđeni ni uživanje prava ni politička sloboda. Sloboda savjesti je „pravo da iskazujemo i držimo se načela koja smo izabrali i da živimo u skladu s njima. Kao i svako drugo pravo, ono nije bezuslovno; ono je, kao i sva prava, ograničeno drugim pravima i dužnostima i, isto tako, potrebom da se osigura da ga neki ljudi ne koriste tako da ga uskraćuju drugima. Liberal priznaje da mi se, s pravom, može zabraniti da živim u skladu sa svojim načelima ako time povređujem druge ljude i da nemam pravo da im namećem svoja načela ako ne žele da me slušaju. Takođe mi se, s pravom, može ponekad zabraniti da javno izrazim svoja načela ako, čineći to, izazivam nasilje, iako nemam namjeru da ga izazovem. Ma koje pravo da je u pitanju, naša je dužnost da razmotrimo posljedice onoga što činimo po druge. Ali i drugi imaju dužnost da delaju tako da nam omoguće da ostvarimo svoje pravo. Na primjer, tamo gdje treba donijeti zajedničku odluku, a naša načela su važna za nju, oni bi trebalo da nas slušaju kada iznosimo ova načela i da se ne prave gluvi tvrdeći da su naša načela šokantna.”¹⁷ Za razliku od slobode savjesti koja je specifično zapadnoevropska, zajamčeno uživanje ustanovljenih prava (ili sloboda od samovoljnog miješanja) i pravo učestvovanja u vođenju poslova zajednice (ili politička sloboda) nijesu.

Prava Plamenac vidi kao stvar društvenog konteksta i neodvojiva od dužnosti: „Prirodno’ i ’neotuđivo’ pravo na slobodno mišljenje i for-

¹⁶ *Isto*, str. 55.

¹⁷ Džon Plamenac, „Čovjek i društvo” u: *Izabrana djela – Čovjek i društvo*, prvi dio, Navedeno izdanje, str. 69.

miranje sudova o svemu, kao što Spinoza shvata, nipošto nije prirodno i neotuđivo pravo u običnom smislu. To je samo moć koje se čovjek, u stvari, ne može lišiti, čak i da to želi; to nije pravo koje su drugi ljudi obavezni da poštuju¹⁸.

LIBERALIZAM

U maniru onovremenog razmišljanja kada su problemi ljudske prirode bili u centru pažnje društvene nauke, i za njega su ljudska priroda, čovjekovi životni ciljevi i mogućnosti važan segment njegovih teorijskih preokupacija. Plamenac je bio optimistički uvjeren u mogućnost čovjeka da mijenja svoju okolinu i poboljšava je. Ipak, država i demokratija su, kako je zapazio prof. Vasović, glavna Plamenčeva preokupacija.¹⁹ A onda u tom okviru treba sagledati i njegovo liberalno opredjeljenje. Ono je nesumnjivo uokvireno takvim shvatanjem države i demokratije koje nije karakteristično za sve liberale, pogotovo ne za liberalne dogmatike.

U svom shvatanju države Plamenac odbacuje hegelijansko, ugovorno i marksističko shvatanje države i priklanja se uobičajenom moderno-liberalnom poimanju države kao sredstva za realizovanje mogućnosti svakog pojedinca. U tom smislu on državu vezuje za blagostanje i vidi je kao uslov materijalnog napredovanja. Plamenac se tako potpuno priklanja preovlađujućem političkom uvjerenju socijalnog liberalizma, a njegova preferencija je poslijeratna država blagostanja jer, kako sam kaže, nije samo briga za jednakost i slobodu nego i za materijalno blagostanje ono što treba da karakteriše modernog liberalnog demokratu.

Plamenac je teoretičar socijalno-liberalne i liberalno-demokratske tradicije. On ne pristupa liberalizmu kao političkoj teoriji koja isključivo vodi računa o individualnoj slobodi, te odbacuje svaki atomistički individualizam: „Kao društveno biće on (čovjek – I. V.) je i zavisian i nezavisian; on ne može da živi bez drugih, mora da im služi i oni moraju da služe njemu”.²⁰ Po njegovom mišljenju, život pojedinca ima socijalnu dimenziju vezanu za ostvarenje pravde i umnogome zavisi od mjere u kojoj su sloboda, tolerancija i jednakost ostvareni u društvu. Pla-

¹⁸ *Isto*, str. 99.

¹⁹ Vučina Vasović, Navedeni tekst, str. XVIII.

²⁰ Džon Plamenac, „Čovjek i društvo” u: *Izabrana djela – Čovjek i društvo*, prvi dio, Navedeno izdanje, str. 67.

menac je umjereni egalitarista koji osuđuje velike ekonomske nejednakosti u razvijenim industrijskim zemljama. On se nedvojbeno zalaže za zaštitu individualnih prava i sloboda, kao što je pravo na slobodu izražavanja, slobodu od bilo koje vrste diskriminacije i pravo na političku aktivnost i participaciju.

Plamenac se zalaže za političke principe, vrijednosti, procedure i prakse koji proizilaze iz vjerovanja u prava pojedinaca u okvirima vladavine prava i liberalnu demokratiju kao umjereni i uravnoteženi poredak predstavničke konstitucionalne demokratije. Ali je jednako tako i kritičan prema dostignućima zapadne liberalne demokratije koja bi, kako kaže, bila liberalna „kada bi istinski bila odana svojim sopstvenim načelima”.²¹ Ili na drugom mjestu kaže: „Mi znamo da su naša zapadna društva 'varka' – ili, bolje, da ima dosta varki u vezi sa njima”.²² Razlog tome je po njemu razgranatost i dinamičnost društva, pa očekivanja stalno nadmašuju resurse i znanja za njihovo ispunjavanje. Nažalost, ni na ovom mjestu, ni drugdje, koliko sam ja mogao utvrditi, Plamenac nije određeniji i ne kaže kojim to načelima zapadna društva nijesu vjerna, ali se iz njegovog insistiranja na „stvarnoj” slobodi dà zaključiti da misli na nedovoljnu ostvarenost prava. Na jednom mjestu on kaže: „Ako za zajednicu u kojoj su osigurana prava i obaveze koje nisu političke zovemo *liberalnom*, a zajednicu u kojoj su prava i dužnosti političke *demokratskom*, za zemlju možemo reći da je bliže tome da bude liberalna nego demokratska ili bliže tome da bude demokratska nego liberalna; mada ne može biti ni jedno od toga ukoliko nije ono drugo”.²³ Iz ovoga bi proizlazilo da u zapadnim demokratijama nijesu dovoljno osigurana nepolitička, odnosno privatna prava, pa zato nijesu dovoljno liberalne, ali Plamenac je jednako tako mislio da nijesu dovoljno ostvarena ni politička prava.

Plamenac je privržen kulturnom i političkom liberalizmu. Kulturni liberalizam podrazumijeva slobodu u domenu kulture kao oslobađanje od vjerskih, tradicijskih i drugih restrikcija. On se prije svega tiče podrške slobodi odabira načina života, slobodi individualne savjesti i izbora životnog stila. Politički liberalizam se odnosi na političke princi-

²¹ Džon Plamenac, „Demokratija i iluzija”, u: *Izabrana djela*, tom III, Navedeno izdanje, str. 194.

²² Džon Plamenac, „Marks”, u: *John Plamenatz Symposium*, Nav. izdanje, str. 130.

²³ Džon Plamenac, „Demokratija i iluzija”, Nav. izdanje, str. 175.

pe, vrijednosti, procedure i prakse koji proizilaze iz vjerovanja u prava pojedinaca koji se udružuju da bi formirali društvo, zakone i državu u okvirima vladavine prava i liberalne demokratije kao poretka ograničene predstavničke vlasti.

On u tom smislu pripada glavnom toku socijalnog ili modernog liberalizma, kao dominantnog liberalnog učenja u 20. vijeku sa njegovim meliorističkim opredjeljenjem, progresivističkom notom i demokratskim sadržajem. Po njemu pojedinci treba da imaju isti pristup osnovnim preduslovima samoostvarenja, kao što su obrazovanje, posao, ekonomska prilika i zaštita od štetnih posledica van njihove kontrole. Za razliku od klasično-liberalnog uvjerenja, koje smatra da je država odgovorna samo za slobodu i sigurnost pojedinca, socijalni liberalizam joj daje u zadatak i brigu o blagostanju – da obezbijedi osnovni nivo dobrobiti koji bi omogućio najbolju upotrebu talenata. Ovaj liberalizam se zalaže za kolektivnu zaštitu pojedinca, braneći velferizam na osnovu jednakosti prilika, koja podrazumijeva da se pojedincima i grupama zbog njihovog sistemski nepovoljnog položaju treba pomoći da se ovakav položaj popravi.²⁴ Plamenac je zastupnik ovakvog opredjeljenja. On drži da je potrebno uspostavljanje takvih spoljnih okolnosti koje će pomoći pojedincima ostvarivanje njihovih potencijala i talenata i uklanjanje formalnih (ekonomskih i društvenih) prepreka većoj socijalnoj jednakosti. Ove spoljne uslove on smatra sastavnim dijelom pozitivne slobode kao ovlašćenja i pozitivnih prava koja proizvodi društvo. Tako on kaže da uz pravo pojedinaca da biraju karijeru ide i ubjeđenje „da, ako porodica djeteta ne može da mu pruži obrazovanje i da mu omogući u okviru njegovih prirodnih sposobnosti, da bira karijeru, koja ga najviše interesuje, onda to mora da uradi šira zajednica”.²⁵

Plamenac je liberalni demokrata koji brine za „stvarno” obezbjeđenje osnovnih liberalnih i demokratskih vrijednosti uz prilagođavanje okolnostima koje zahtijevaju socijalne reforme. On „naglašava uticaj socijalnih uslova, javnog interesa i države na proces upravljanja, odlučivanja i razvoja”²⁶ (Vasović, up). Promovišući progresivističke ideje libe-

²⁴ O tome up.: Stephen Holmes, *Passions and Constraint*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1995, pp. 239–243.

²⁵ Džon Plamenac, „Čovjek i društvo”, u: *Izabrana djela – Čovjek i društvo*, prvi dio, Navedeno izdanje, str. 58.

²⁶ Vučina Vasović, Navedeni tekst, str. XXXVIII.

ralnog demokrate, on je za: sekularnu državu, demokratski odgovornu vladu, ljudska, građanska i socijalna prava, jednak pristup punom i raznolikom obrazovanju, decentralizovano odlučivanje i zaštitu manjinskih prava. Plamenac podržava pluralizam i različitost.

KRITIKA

Plamenčevo shvatanje slobode i njegovo liberalno uvjerenje nije, međutim, imuno na kritiku. Tu ne mislim na kritiku koja bi dolazila iz polja kritičkog racionalizma ili pak iz ideološkog tabora klasičnih liberala, libertarijanaca i tržišnjaka. Takva kritika Plamenca je izlišna i ničemu ne doprinosi. Već mislim na neke kritičke opaske koje bi mu se mogle uputiti upravo iz ugla njegove osnovne teorijske pozicije. Naime, Plamenac ponekad, u nastojanju da bude što temeljniji u svom tumačenju osnovnih pojmova i u svom uvjerenju da su one postale široko prihvaćene ideje u modernom društvu, djelimično razvodnjava i preširoko ponaša i slobodu i liberalizam. Zatim, on u one koji su doprinijeli liberalnoj ideji slobode i unaprijedili je ubraja neke mislioce koji se ne mogu nazvati liberalima. Pored toga on na veoma čudan način povezuje radikale (socijalisti i marksisti) i liberale.

Prvo što se tiče preširokog shvatanja liberalnog pojma slobode. On kaže da su liberalne ideje slobode „imale dubok uticaj na to kako mi mislimo o slobodi” – pod uticajem grčke filozofije, rimske koncepcije prava i hrišćanstva. „Ovi načini mišljenja su nam *svima zajednički*, i oni su, kao što ćemo vidjeti kasnije, *suštinski liberalni*, iako ideje o slobodi su daleko raširenije nego što postoji spremnost da se prizna da su nečije ideje slobode liberalne; što ne znači, naravno, da onaj koji odbacuje liberalizam takođe nema ideje koje su inkonzistentne sa njegovim idejama slobode”²⁷. Plamenac je u pravu da grčka filozofija, rimsko pravo i hrišćanstvo predstavljaju intelektualnu tradiciju koja se nalazi u korijenima evropske kulture i da su duboko uticale na naše shvatanje slobode, ali griješi kada kaže da su ovi načini mišljenja o slobodi nama *svima zajednički* i „suštinski liberalni”. Ni grčka, ni rimska, ni hrišćanska misao nijesu bile u toj mjeri kompaktne da nijesu imale različite, a če-

²⁷ John Plamenatz, „Liberalism”, in: *Dictionary of The History of Ideas*, vol. 3, p. 37, e-text, maintained by: The Electronic Text Center at the University of Virginia Library © 2003 the Gale Group, pristupljeno 15. 04. 2009 (podvukao I. V.).

sto i suprotstavljene ideje, na koje su se oslanjale kasnije struje mišljenja, naročito od 18. vijeka, stvarajući u osnovi različite koncepte slobode. Dovoljno je pomenuti osnovnu suprotnost između onoga što bismo mogli nazvati individualističko, s jedne, i komunalno ili kolektivističko shvatanje, s druge strane, odnosno, liberalno i komunitarno shvatanje slobode, bez ulaženja u različite varijante. A da ne govorimo o shvatanju slobode u modernim ideologijama, gdje se ne može govoriti o bilo kakvom konceptu slobode koji bi bio zajednički svima, a pri tome još i „suštinski liberalan”. Tako i za političke filozofe, koji se razlikuju u pogledu prava, Plamenac tvrdi da svi imaju istu koncepciju slobode: „Pa ipak svi oni, zaključuje Plamenac, imaju, u izvjesnoj mjeri, liberalnu ideju slobode ako zahtijevaju za čovjeka, iz razloga ljudskosti, pravo, unutar granica striktno ili labavo definisanih, da uređuje svoj život kako mu se čini dobrim”.²⁸ Plamenac doduše dodaje da to ne znači da ko god postavlja ovakav zahtjev mora da se zove liberalom ili da pretenduje na to ime. Ali nijesam siguran da je ovakvo nalaženje „zajedničkog imenitelja” u pogledu shvatanja slobode u redu. Jer nikoga ne čini liberalom samo to što prihvata ideju da čovjek treba da ima slobodu da uređuje sopstveni život.

S druge strane on prenebregava činjenicu različitih poimanja slobode kod samih liberala. Liberalizam se najkraće može definisati kao političko učenje koje slobodu pojedinca smatra vrhovnom vrijednošću i glavnom brigom vlade i koje drži da sve društvene i političke ustanove i prakse, kao i postupanja ljudi, treba da se procjenjuju i vrednuju prema tome koliko doprinose ostvarivanju ove centralne vrijednosti.²⁹ Sve istorijske i savremene varijante liberalizma polaze od ove pretpostavke, ali se razlikuju u tome na koji način i s kolikom dosljednošću povezuju druge aspekte liberalizma sa njegovom centralnom vrijednošću – slobodom pojedinca. Ali i unutar ovog širokog okvira liberalnih ideja ostaje dosta prostora za liberalnu raspravu, neslaganja i razilaženja, tako da se liberalizam pokazuje kao nekoherentna politička teorija koja ima više osnovnih varijanti. Svi liberali su posvećeni slobodi pojedinca, ali se

²⁸ *Isto*

²⁹ Alan Ryan, „Liberalism”, in: *A Companion to Contemporary Political Philosophy*, (Blackwell Companions to Philosophy series) Goodin, Robert E. and Pettit, Philip (eds.), Oxford UK, Cambridge, Massachusetts, USA, Basil Blackwell Ltd, 1993, pp. 292–293.

ne slažu oko načina za njeno dostizanje, a ponekad ni oko toga šta ona predstavlja. Tako libertarijanci, klasični liberali, tržišnjaci i anarho-kapitalisti naglašavaju ekonomski liberalizam, dok se socijalni i egalitarni liberali i liberalne demokrate zadržavaju na političkom i kulturnom liberalizmu. I jedni i drugi daju prednost privatnoj inicijativi u tom smislu da vlada treba biti ograničena na one zadatke koje privatni sektor ne može da obavi. Razlika je u tome što su socijalni liberali i liberalne demokrate spremni da se u mnogim oblastima odreknu privatne inicijative, dok ostali to nijesu.

Plamenac takođe zamjera liberalima da se previše plaše državnog paternalizma i ovaj strah vezuje uglavnom za liberalizam 19. vijeka i doba socijalnih reformi, dok za 20. kaže da ga ima manje nego u 19. vijeku zato što su „liberali počeli da vjeruju da se mnogo više mora učiniti da bi se pojedincu omogućilo da koristi prava i prilike za koje misle da treba da ih ima, nego što su to zamišljali Humbolt, Tokvil ili Mil”. O obnovi ovog straha u eri države blagostanja Plamenac začudo ne kaže ništa. Razlog tome je potpuno ignorisanje neoklasičnog liberalizma, ali i Plamenčeva osnovna preokupacija time koliko su prava i slobode stvarni, to jest koliko se doista mogu upražnjavati i da li dovoljnom brzinom postaju stvarni posjed šireg kruga ljudi.

Plamenac s pravom zapaža da je za moderne liberale važnija briga da država bude efikasnija nego što se brinu, uprkos sumnjičavosti prema njoj da je spriječe da se ne širi. „Liberal je danas vigilantniji”, kaže Plamenac, „nego ikad i toliko sumnjičav prema državi, ali manje brine da spriječi državu u njenom pokušaju da učiniti previše, nego da osigura da učini što mora da bi njeni podanici bili stvarno slobodni.”³⁰ (50, 3).

Pored neopravdanog širenja pojmova, Plamenac, začudo zna i da ih miješa sa drugim pojmovima i tako podliježe dominantnom trendu, što s obzirom na njegovo insistiranje na jasnoći pojmova, nije za očekivati. Tako on kaže da je „želja da se osiguraju potprivilegovanima prava koja su suštinska ili tvore slobodu bila jak motiv reformi koje su uveliko uvećale moć države”³¹ i da veća jednakost uvećava moć države na račun moći dobrostojećih, ali negira da ovo umanjeno njihove moći umanjuje njihovu slobodu. Pri tome on misli na umanjeno političkog uticaja do-

³⁰ John Plamenatz, „Liberalism”, in: *Dictionary of The History of Ideas*, vol. 3, p. 50, navedeno elektronsko izdanje.

³¹ *Isto*, p. 56.

brostojećih sa širenjem prava glasa i naglašava da demokratija ne umanjuje njihova prava glasa, udruživanja ili publikovanja. Tačno je da njihova politička sloboda nije umanjena sa umanjnjem političkog uticaja, ali on ništa ne kaže o ograničavanju ekonomske slobode. Umjesto toga on naglašava da veća jednakost uvećava njihovu slobodu ni manje ni više nego u izboru bračnog partnera: „Postoje čak neki respekti u kojima veća jednakost uvećava prava dobrostojećih razbijanjem predrasuda koje ih sprečavaju da čine ono što su pravno ovlašćeni da čine, kao npr., dajući im širi izbor bračnih partnera ili zanimanja”.³² Ovdje Plamenac kao i drugdje miješa slobodu sa širinom izbora, kao što na drugim mjestima brka slobodu sa blagostanjem i socijalnim statusom, što je karakteristično za socijalni liberalizam. I taj veliki čistač političkog pojmovnika, nažalost, zna ponekad da unese i zbrku, ili tačnije da podlegne zbrci koju je proizveo socijalni liberalizam. Nesumnjivo da Žan Pjer koji se vozi u najnovijem pežou senskim mostom i Žan Lui koji spava u kartonskoj kutiji ispod njega nemaju istu širinu izbora, ali to ne znači da nemaju jednaku slobodu. Imati izbora znači imati slobodu, ali veći izbor ne čini veću slobodu i obratno.

Plamenac dobro zapaža da „za liberala postoje tri pitanja o državi u odnosu prema slobodi koja su od prvenstvene važnosti: 1) u kojoj mjeri osiguranje suštinskih sloboda svakome zahtijeva kontrolu javne vlasti nad tim šta ljudi čine? 2) U kojoj mjeri mora ova kontrola, da bi bila efikasna, biti centralizovana? 3) Kako da se postigne da velike nejednakosti moći neodvojive od centralizovane i višestruke kontrole aktivnosti velikog broja ljudi ne dovedu u pitanje slobode koje kontrola treba da osigura?”³³ Ali on i nekim socijalistima, zato što postavljaju ova pitanja, pripisuje liberalni stav, i tako nalazi da je Furije jednako „u širem smislu” liberal kao i Konstan, iako se uveliko razlikuju u pogledu koncepcije slobode. Duboka provalija međutim dijeli liberalnog socijalistu Furijea koji je doista vodio računa o individualnim preferencijama i „zadovoljstvu” pojedinca, i Konstana, izrazitog individualistu i klasičnog liberala. Plamenac dalje uopšte za marksiste i zapadne socijaliste kaže da oni ne negiraju nijedno od sloboda i prava koji su dragi liberalima. On ovdje očito misli na približavanje koje su socijalisti učinili prema egalitarnom liberalizmu prihvatajući neke njegove postulate. A to su oni „na-

³² *Isto.*

³³ *Isto*, p. 50.

čini mišljenja koji su nam svima zajednički i ... suštinski liberalni” i koji sprečavaju Plamenca da pravi razlike koje je neophodno praviti. „I Liberali su se promijenili s vremenom”, kaže Plamenac. „Prihvatili su prvo pravo glasa za muškarce a onda opšte pravo glasa, velika obezbjeđenja 'socijalnih usluga' na javni račun i veću kontrolu ekonomije. Ako vrijedi praviti razliku između liberala i radikala, to je razlika u *stavovima* prije nego u *doktrinama*. I radikal i liberal prihvataju prava, socijalna i politička... bar u smislu da prihvataju da svi treba da ih posjeduju, kada to uslovi dopuste. I oni obojica prihvataju tri liberalna principa koja se koriste da opravdaju ova prava. Oba su otud u širem smislu liberali. Pa ipak postoji razlika između njih koju vrijedi zabilježiti: liberal se više brine od radikala da pokušaji da se prošire prava brzo, proširena...”³⁴

Zato iako zapaža da se „radikalima” (socijalistima i drugima) poštovanje konstitucionalnih formi i prava pojedinaca, tako dragih liberalima, činilo preprekom na putu reformi u korist siromašnih, on s druge strane tvrdi da su u pogledu slobode bili bliski liberalima, jer, kako kaže, „... liberali i marksisti imaju ideje o slobodi koje su mnogo sličnije nego što izgleda na površini, uprkos gorkosti svađe među njima”.³⁵ Ovo dovođenje u blisku vezu socijalista i socijalnih liberala može važiti za egalitarnog liberala kao što je Plamenac, ali nikako za sve liberale. Plamenac to nažalost očigledno namjerno previđa. Jednako kao što on nigdje ne pominje da uopšte postoje neki drugi liberali osim liberalnih demokrata. Ovo on piše 1973. godine, kada se nakon objavljivanja Rolsove *Teorije pravde* već razbuktava rasprava između socijalnih liberala i libertarijanaca. Čudno je doista da Plamenac nigdje ne spominje da postoje različite varijante liberalizma. Samo se ponekad može u njegovim kritičkim opaskama o liberalizmu pretpostaviti da su one upućene klasičnom liberalizmu i to samo onom istorijskom. Neoklasični liberalizam i libertarijanizam on u potpunosti ignoriše, a Hajekova knjiga *Poredak slobode (Constitution of Liberty)* je objavljena čak trinaest godina prije toga. Ostaje enigma zašto je to tako. Ne vjerujem da je razlog u netrpeljivosti. Jer Plamenac sam naglašava važnost koju liberal pridaje toleranciji, čak i prema netolerantnima: „Bejlovo uvjerenje da ne bi trebalo tolerisati netolerantne i danas ima svoje pristalice među ljudima koji sebe nazivaju liberalima; ono im se čini posebno pravičnim. Međutim, mislim da gri-

³⁴ Isto, p. 53.

³⁵ Isto, p. 47.

ješe. Ako vjerujemo u slobodu savjesti, ako proklamujemo pravo svakog čovjeka da ispovijeda i da se drži mišljenja koje izabere, onda logično, moramo tolerisati netolerantne, pod uslovom da njihova netolerancija nije opasna. Nemamo pravo da kaznimo ili onemogućimo netolerantne samo zato što su netolerantni. Liberal je privržen gledištu da neprijatelji slobode imaju ista prava kao i njeni prijatelji, pri čemu je to pravo, u svim slučajevima, ograničeno potrebom da se zaštiti sloboda i spriječi šteta”.³⁶

Prije da će biti da na početku ovog teksta naznačena Plamenčeva težnja da bude što „objektivniji” – na taj način što će više da tumači tuđe ideje, da analizira pojmove i njihovu upotrebu i da utvrđuje logičku koherentnost i održivost argumenata i teorija ne iskazujući svoje preferencije – nije uvijek bila ostvarena. Naime, suprotno svojim nastojanjima da svoje preferencije učini što nenametljivijim i da tako postigne što veću objektivnost i iako je smatrao, kao što sam na početku rekao, da objašnjenja teoretičara mogu da budu neutralna u odnosu na vrijednosti i da ne budu pod uticajem političkog uvjerenja, Plamenac je ponekad i sam padao u tu zamku. Tako, kroz samu analizu, odabir problema i način na koji tumači ideje, provijava njegovo političko uvjerenje i, štaviše, uprkos njegovim namjerama utiče čak i na konceptualnu analizu. To je i razlog što ponekad previše širi, pa i miješa pojmove, a neke ideje, pa čak i čitave orijentacije u političkoj teorij, i zanemaruje i ignoriše.

Ilija VUJAČIĆ

FREEDOM AND LIBERALISM IN POLITICAL
THEORY OF JOHN PLAMENATZ

Summary

In the first part of the article the author analyzes John Plamenatz's understanding of political theory as a combination of linguistic analysis, empirical data and normative orientation in order to recover place of freedom and liberalism in Plamenatz's thought. In the second and third part of the article are interpreted Plamenatz's understandings of freedom and liberalism and his defense of positive liberty and social liberalism. The last part of the article brings some critical remarks on Plamenatz's understanding of freedom and liberalism and his ignoring of classical liberalism and libertarianism.

³⁶ Džon Plamenac, „Čovjek i društvo” u: *Izabrana djela – Čovjek i društvo*, prvi dio, Navedeno izdanje, str. 107–108.

